

א. מבוא ודיון ראשוני בסוגיא

הייחודיות המתודולוגית של הסוגיא וחשיבותה למחקר זה

סוגיא זו נבחרה להיות נדונה בסוף העבודה עקב ייחודיותה. מנקודת המבט הכרונולוגית ראוי היה לדון בסוגיא זו בראשונה. השו"ט המרכזי בסוגיא הוא בין רבי זכריה בן הקצב לבין חכמים, ורבי זכריה הוא תנא מדור ראשון שחי בירושלים בדור החורבן. עם זאת, ה'דיו' בסוגיא זו שבפי התנאים שובץ בתוך השו"ט על ידי האמוראים, שכן במקורות התנאיים המקבילים לא 'נודע זכרו'.¹ בשל כך נדחה הדיון בסוגיא זו רק לאחר השלמת הדיון התנאי הודאי בק"ו ו'דיו'.²

על אף שה'דיו' בסוגיא זו אמוראי והוא לא היה צריך להידון כלל, מכל מקום, הדיון הכרחי ותורם עקב הייחודיות המתודולוגית שלא קיימת באף אחת מן הסוגיות שנדונו עד כה. המקורות בסוגיא זו מאפשרים מעקב כרונולוגי ומתודולוגי מפורט ומדויק למדי בכל התהליך ההתפתחותי. הדיון מתחיל דרך פסוקי המקרא, עבור דרך 'תובנת דיו קדומה', טרם ניסוח כלל ה'דיו' על ידי רבי אליעזר, וכלה בניסוח ועריכה אמוראיים למחלוקת התנאית המקורית.³

יש בסוגיא זו דיון בשלושת האפשרויות המוכרות להגבלת המינוף בק"ו: תובנת 'דיו' קדומה, ממקום שבאת, ו'דיו'. הדיון נערך: בספרי, בתוספתא, במשנה, בירושלמי ובבבלי. 'עושרי' המקורות וחידוד ההבדלים ביניהם פורש לפנינו תמונה כמעט 'מליאה' של שלבי ההתפתחות בק"ו המורכב בהקשר ל'דיו'.

דיון במקורות חז"ל הדנים בירושת הבן וירושת הבת

במשנה הפותחת את הפרק השמיני בבא-בתרא 'יש נוחלין' נאמר, "שהאיש את אמו" פירושו שהאיש יורש בנכסי אמו. להלן פסקת הגמרא הדנה בהלכה תנאית זו:⁴

חלק א: והאיש את אמו מנא הני מילי? דתנו רבנן "וכל בת יורשת נחלה ממשות בני ישראל", היאך בת יורשת שני מטות? אלא זו שאביה משבט אחד ואמה משבט אחר ומתו וירשתו. ואין לי אלא בת, בן מנין? אמרת קל וחומר: ומה בת שהורע כחה בנכסי האב יפה כחה בנכסי האם בן שיפה כחו בנכסי האב, אינו דין שיפה כחו בנכסי האם!?

חלק ב: וממקום שבאת: מה להלן בן קודם לבת אף כאן בן קודם לבת!

חלק ג: ר' יוסי בר' יהודה ור"א בר' יוסי אמרו משום רבי זכריה בן הקצב. 'אחד הבן ואחד הבת שוין בנכסי האם'

חלק ד: מאי טעמא? דיו לבא מן הדין להיות כנדון.

חלק ה: ותנא קמא לא דריש דיו? והא דיו דאורייתא הוא, דתניא: מדין קל וחומר כיצד "ויואמר ד' אל משה" [...]

חלק ו: בעלמא דריש דיו ושאני הכא דאמר קרא: "ממשות" מקיש מטה האם למטה האב, מה מטה האב בן קודם לבת אף מטה האם בן קודם לבת.

¹ זו אינה הראייה היחידה להיותו אמוראי, בגוף העבודה העניין מוכח בדרכים נוספות.

² כלומר, הק"ו וה'דיו' יצאו בודאי מפי התנאים המצוטטים במקורות הנדונים.

³ המושג 'תובנת דיו קדומה', הוא אחד מן הטיעונים שבעבודה זו. בסוגיא זו הוכחה לכך, שהיה צורך בהגבלת התוצאה בק"ו, עוד לפני שצורך זה עבר תהליך של פורמליזציה והמשגה השזורים לרוב זה בזה.

⁴ החלוקה המתודולוגית שלהלן, הכרחית, כדי להבדיל בין 'השכבות' השונות. הציטוט הוא מכת"י וינה, אין הבדלים בעלי משמעות לעבודה זו בין נוסח זה לבין עדי נוסח אחרים (וואטיקן 115, EBR, ופאריס 1337, HEB).

בספר במדבר (פרק כז פסוקים ז-י) נכתב: "כך בנות צלפחד דברת, נתן נתן להם אחזת נחלה בתוך אחי אביהם, והעברת את נחלת אביהן להן. ואל בני ישראל תדבר לאמר, איש כי ימות ובן אין לו, והעברתם את נחלתו לבתו. ואם אין לו בת ונתתם את נחלתו לאחיו, ואם אין לו אחים ונתתם את נחלתו לאחי אביו". פסוקים אלו משמשים כמקום המקראי העיקרי לדיני ירושה בכלל. בפסוקים אלו מתבשרות בנות צלפחד שגם להן מגיעה נחלה, וכחוראה כללית לבני - ישראל מסדירה ההלכה המקראית את דיני ירושת הבן בנכסי אביו על פי סדר קדימות: בן, בת, אחים, אחי אב וכו'.

הגמרא בחלק א שואלת: ומנין שהאיש יורש בנכסי אמו ככתוב במשנה בריש נוחלין? הלא הפסוקים לעיל מדברים על ירושת הבן בנכסי האב, ולא האם? תשובת הגמרא: הבן יורש בנכסי אמו בק"ו מן הבת, הירושת בנכסי אמה מן המקרא. בספר במדבר (פרק ל"ו פסוק ח), נאמר: "וכל בת ירשת נחלה ממתת בני ישראל, לאחד ממשפחת מטה אביה תהיה לאשה, למען יירשו בני ישראל נחלת אבותיו".

המדרש המצוטט לעיל בברייתא 'דתנו-רבנן' שואל, וכי באיזו מציאות בת יורשת משני מטות ככתוב בפסוק "ממתת בני ישראל"? אלא חייבים לומר, שבמציאות מסוימת הבת יורשת את אביה ואת אמה גם יחד. כיון שהבן יורש את נכסי אביו מן המקרא, והוא אף קודם לבת בירושה בנכסי האב, יצר המדרש ק"ו, ממנו למדים שגם הבן יורש בנכסי האם. זו תשובת הגמרא לשאלת הסתמא: "והאיש את אמו מנא הני מילי?"

באמצעות הביטוי המתודולוגי: "ממקום שבאת" (שאותו פגשנו גם בסוגיית גיטין), מבקשת הגמרא להמשיך/להשלים את המדרש גם בהלכה נוספת. לא רק שהבן על פי הק"ו יורש את אמו (הלכה שאינה כתובה בתורה) אלא הוא גם **קודם** לירושת הבת בנכסי האם. לימוד זה אינו מצוי במקורות התנאיים המקבילים, והוא כנראה תוספת סתמאית.⁵

בחלק ג, מוצגת עמדה שונה לעמדה המוצגת בחלק ב. תנאים משמו של רבי זכריה בן הקצב מוסרים, כי: "אחד הבן ואחד הבת שוין בנכסי האם". הלכה זו אינה מנומקת בסוגיית הבבלי, וכן גם לא במקורות התנאיים המקבילים. ברם בחלק ד, שואל הסתמא: "מאי טעמא?" והוא משיב: "דיו לבא מן הדין להיות כנדון". הטענה הינה שלא יתכן מדין 'דיו' שהבן ילמד את עצם הזכות לרשת בנכסי האם מן הבת בק"ו, והוא גם יקבל זכות יתירה על הבת בכך שהוא ירש לפניו. די לו (=דיו) שילמד ממנה את הזכות **לירושה** בנכסי האם ויהיה שוה לה בענין **הקדימות**.⁶ קיימת סתירה אם כן בין המסקנה מחלק ב, שהבן קודם לבת בנכסי האם (=ממקום שבאת') לבין המסקנה היוצאת מחלק ד, שהבן והבת שוין בנכסי האם (=דיו'). שני המונחים מובילים למסקנות סותרות.

⁵ אני סבור שהביטוי 'וממקום שבאת' והמסקנה שבעקבותיו אינם חלק מן הק"ו שבברייתא 'דתנו-רבנן', ובשל כך, הם הוצגו על ידי בנפרד בחלק ב. קטע זה וכן קטעים נוספים בהמשך, מדגישים את הרעיון של 'עריכה פעילה'. כמעט כל הסממנים המוצגים בדברי ש"י פרידמן ל'עריכה פעילה' מצויים בסוגיא זו: שאלות סתמיות, ציטוטים, סדר כרונולוגי וליקוטי חומר. ראוייה לציין הערתו המבהירה בסוף המאמר, שזיהוי הוספות, "יש בו כדי לסלק קושיות שהקשו הראשונים, והוא גם עשוי ללמד על התפתחותם של מושגים הלכתיים" (ש"י פרידמן, "הוספות וקטעי 'סברא' בפרק החובל (ב"ק פ"ח)", בתוך: תרביץ מ (תשל"א), עמ' 442).

⁶ בראייה של הקונטקסט כולו, חלק ב הוא הכרחי שהרי בלעדי המינוף המוצג בו (קדימות הבן על הבת, גם בנכסי האם) אין מקום לדין 'דיו' שבחלק ד'.

הסבר לצדדים החלוקים על פי הבבלי

בשל הנמוק ב'דיו' שואל הסתמא: וכי "תנא קמא לא דריש דיו?" (הסתמא מייחס את הדעה בחלק ב לתנא-קמא).⁷ עקב המסקנה היוצאת משתי שיטות לימוד אלו, תמה הסתמא, האם יתכן שתנא-קמא לא יסבור דין 'דיו' שהוא 'מדאוריתא'? ותשובתו בחלק ו': בדרך כלל סובר תנא-קמא דין 'דיו', אלא שבמקרה דנן, קיים מדרש הגובר על הק"ו (=היקש), המקיש מאותה המילה עצמה 'ממטת'. מן ההיקש בין מטה האם למטה האב יוצא שהבן קודם לבת גם בנכסי האם.⁸

השו"ט על פי הסתמא, נראה ערוך ומנוסח היטב. דעות הצדדים החלוקים מנומקות באופן מלא על אף שבמקורות המקבילים התנאים כנ"ל אין זכר לנימוקים אלה. נראה כי התמונה המקיפה וההרמוניסטית אותה מציג הסתמא הבבלי משקפת את דעתו ביחס לסוגיית ק"ו ו'דיו'. ניתוח המקורות התנאיים המקבילים בהמשך העבודה, מציג תמונה 'חסרה' בפרטים חיוניים אותה 'השלים' הבבלי על בסיס המתודולוגיה שלו לק"ו ו'דיו'. יש לשוב אם כן, למקורות התנאיים כדי 'לפצח' את מלאכת העריכה של הבבלי, ובעיקר לדלות מתוכה תובנות בתחום ק"ו ו'דיו'.⁹

⁷ שוב, כמו בחלקים קודמים יש מקום לשאלת הסתמא האמוראי בחלק ה, רק על רקע הקביעה בחלק ד, ראה הערות 5, 6 לעיל. הנחת הסתמא האמוראי הינה שהתנא המקדים בן לבת בלמוד 'ממקום שבאתי' הוא תנא קמא, ועל כן השאלה: "ותנא קמא לא דריש דיו?" יש הגורסים כאן "ותנא דידן", ראה תוספות ישנים, בבא-בתרא, מכון יד שלמה, ללא שנה ומקום הוצאה, דף קצ"ד. הריטב"א על אתר סבור שהכוונה בכל מקרה הינה לתנא במשנה ראשונה בפרק: "האיש יורש את אמו".

⁸ זהו היקש נדיר הנלמד מאותה מילה במקרא "ממטות". ראה חיים בכרך, אסיפת הכללים, קונטרס על כללי הגמרא בתוך שו"ת חוות יאיר, רמת-גן תשנ"ז, ערך: 'היקש במלה אחת', עמוד ס"ז. כללים רבים קשורים למידת דרש זו. החשוב שבהם הוא שאין היקש למחצה (שם), עמוד ס"ה, ערך 'היקש'. הסתמא בסוגייתנו אינו משלים את ההיקש בכיוון שני ממטה האב למטה האם, ודי לו בכך שכאן הוא מציג את עניין הקדימות של הבן על הבת בנכסי האם. זוהי התוצאה המבוקשת מן ההיקש, הנדרשת לסוגייתנו.

קושי אחר עולה ממדרש ההיקש 'ממטת'. מדוע לא ניתן ללמוד מהיקש זה, את שתי ההלכות גם יחד, שכן יורש בנכסי האם (במקום ללמוד זאת בק"ו) וכן שהוא קודם לבת כמו בנכסי האב? 'המאירי' (רבי מנחם בן שלמה) על אתר (מובא בילקוט הפירושים על מסכת בבא-בתרא, מאת ישראל כץ, חלק ב, בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, דף שפ"צ ד"ה: 'מה להלן המאירי') משיב על כך בהאי לשנא: "ויש לומר שאם לא הקל וחומר הוא אמינא שאדברא מהיקש דמטות נלמד שבת קודם לבן, ונפרש ההיקש שמה מטה האב בן קודם לבת, אף במטה אם, ככתוב בפסוק תקדם לבן, לכן הוצרך לקל וחומר שממנו נלמד בודאי שהבן לכל הפחות יורש בשווה עם הבת, א"כ כשאח"כ בא ההיקש להקדים אחד לחברו, זהו להקדים בן לבת". לתוצאת ההיקש יש משמעות הלכתית רק בבואה לאחר תוצאת הק"ו (בלשונו של המאירי: "כשאח"כ בא ההיקש"), שאילולא כן, אין משמעות לכל המהלך המתואר בגמרא. לו קדמה מידת ההיקש לק"ו הקדום מתקופת רבי זכריה, כלל לא היינו למדים שהבן יורש בנכסי האב (לו נלמד, כהצעת המאירי). פער הזמן שבין שני המדרשים, יהא אשר יהא, מעלה את השאלה המעשית ומניין למדו חכמים החולקים על רבי זכריה שכן קודם לבת, אם לא הכירו את ההיקש 'ממטת'! תמיהות אלו ודומיהן ידונו בסעיפים הבאים, בעיקר בסוף סעיף ד. בהמשך הדיון, מתברר מסוגיית הירושלמי כי דרשה זו הינה מאוחרת ונוצרה על ידי רבי יוחנן, על כן אני מציע לראות את חלקים ה, ו כשכבה אמוראית (שמא סבוראית) מאוחרת, שנועדה לתמוך בעיקר בקביעה ש'דיו מדאוריתא'. לו התנהל השו"ט בין חכמים ורבי זכריה גם על היקש 'ממטות', יש להניח שהבבלי כדרכו ולאחר דברי חכמים היה שואל, 'ורבי זכריה, מה יעשה עם היקש זה?' דיון זה, לא נערך והוא לא מוצג בשום מקור תנאי או אמוראי. על כן יש לקבוע שבשו"ט הקדום בין חכמים לבין זכריה, הקדימו חכמים את הבן על פני הבת בשל תובנת מינוף קדומה, שהמהות תתברר להלן בגוף העבודה, ולא בשל ההיקש 'ממטות'. הר"ן (רבינו ניסים ב"ר ראובן גירונדי, מפורש על ידי הרב אליהו ליכטנשטיין, מוסד הרב קוק ירושלים (ללא שנת הוצאה) עמוד תרמ"ח) שואל שאלה זו ותשובתו הינה, שרבי זכריה ילמד דבר אחר, אך לא פירש מהו. על פי צורת העריכה של הסוגיא האמוראית, נראה שמידת ההיקש עומדת מול ה'דיו', ועל פי חכמים היא גוברת עליה. על כך אין עוררין, ויש לומר אף יותר מכך, מידת ההיקש גוברת אף על הק"ו עצמו. ראה בעניין זה את דברי מנחם אלון (מ' אלון), המשפט העברי, מהדורה שלישית, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 302: "קיים סדר עדיפויות בשימוש בארבע מידות הדרש שעמדנו עליהן. המידה הראשונה היא היקש הכתוב. אם הקישה התורה עצמה עניין אחד לחברו, הרי היקש זה קודם לכל מידת דרש אחרת, והריהו כאילו נאמר הדבר במפורש בתורה (בבלי סנהדרין עג ע"א, ורש"י שם ד"ה היקשא הוא; בבלי זבחים מח ע"א, וראה אנציקלופדיה תלמודית כרך י, עמודות תקנ-תקעה ערך 'היקש')".

מ' אברהם, "אנלוגיה ואינדוקציה בהלכה", בתוך צהר, טו (תשס"ב), עמ' 23-34, אף מגדיר את תוצאת ההיקש כתוצאה דידוקטיבית, שאין עליה עוררין, משום שמה שנלמד מהיקש כנ"ל הוא ככתוב בתורה בפירושו.

⁹ שני תפקידים חשובים לקח על עצמו הבבלי בסוגייתנו: הצמדת נימוקים להלכות תנאיות קדומות, ומתן 'צורה' פורמאלית לרכיבי הסוגיה. חוקרים עמדו זה מכבר על תפקידים אלו וייחסו להם חשיבות מתודולוגית מכרעת. ראה לדוגמה: ב' דה-פריס, "לצורת ההלכות בתקופת התנאים", סיני. נו (תשכ"ה), עמ' ריב, שבתקופת התנאים (ר' יוחנן בן זכאי, ר' זכריה בן הקצב) נוצרו גושי הלכות ללא נימוק שהיה צריך לנמקם מחדש. מ' ווייס, "שרידי שקלא וטריא מן התקופה שקדמה לבית שמאי ובית הלל", סדרא, ד (תשמ"ה). שם, בעמ' 61, הוא מסכם את עיקר מאמרו. בהתאם זה מציג ווייס שלוש עשרה מחלוקות תנאיות קדומות שהטיעונים שבהם לא פורמלו, והם זכו להמשגה ולפורמליזציה מאוחרת על ידי תנאים מאוחרים. דבר דומה קורה בסוגייתנו, אלא שכאן מעורבים תנאים

ב. דיון ראשוני במקורות המקבילים לסוגייתנו

(1) ספרי במדבר, פסקא קל"ד, מהד' הארוויטץ, עמ' 179.

... ומנין שהבת יורשת? הרי הוא אומר: "וכל בת יורשת נחלה ממתות בני ישראל" אין לי אלא בת, הבן מנין? אמרת קל וחומר הוא: ומה הבת שהורע כוחה במקום הבן הרי היא יורשת, בן שיפה כוחו במקום הבת דין הוא שיירש!

נדון תחילה במקורות המקראיים שעמדו לפני הספרי. מן הפסוקים העוסקים בירושת הבן בנכסי האב, למדים שהבן קודם לירושת הבת, והיא יורשת ראשונה רק בהיעדר בן (= "איש כי ימות ובן אין לו, והעברתם את נחלתו לבתו"). מאידך, בפסוק המתאר את ירושת הבת בנכסי הוריה, נאמר רק שהיא יורשת, ותו-לא. השאלה הנוגעת לירושת הבן כפולה: האם הבן יורש בנכסי האם? ואם התשובה חיובית, מה סדר הקדימות בינו לבין הבת בנכסי האם? הספרי שואל ומשיב רק על השאלה הראשונה. תוצאת הק"ו הינה: "דין הוא שירש"¹⁰. ההלכה שלבן זכות לירש בנכסי האם מוסקת על פי מקור זה בק"ו מירושת הבת בנכסי האם. על פי אופי הנושא הנדון ומבנהו של הק"ו, נראה שק"ו זה קדום, ומתוך הניסוח בספרי נראה שהק"ו הנ"ל הוא המקור להלכה (=מידה יוצרת), ולא אסמכתא להלכה מקובלת.¹¹

האם לפנינו ק"ו עממי או מורכב?

מהי המתודולוגיה של ק"ו זה? האם זהו ק"ו 'עממי' או ק"ו 'מורכב'? על פי המאפיינים של שני סוגי ק"ו אלו (ראה בפרק המבוא וכן דברי שווארץ, גייקובס, ואלון להלן בהערה 12), נראה שק"ו זה אינו 'עממי' ואף אינו 'מורכב'. ק"ו עממי מבוסס על סברא אפריורית בצרוף הלכה נתונה. כאן הסברא אינה אפריורית אלא מקראית. התורה עצמה קובעת את 'היחסיות הלוגית' שבין הבן לבת בנכסי האב בכך שהיא נותנת לו קדימות בירושה. המשפטים 'הורע כוחה במקום הבן' ו'יפה כוחו במקום הבת' שקולים מבחינה לוגית, ושניהם מצביעים על אותה תובנה, קדימות הבן בירושה בנכסי האב. 'הסברא' היוצאת מן המקרא הינה שהבן קודם לבת בירושת האב, וההלכה הנתונה הינה שהבת יורשת בנכסי האם.

אם נתעלם מניסוח הסברא בספרי אפשר יהיה לנסח את הק"ו באופן פשוט כך: אם הבת הקלה יורשת, דין הוא שהבן החמור ירש! הקולא והחומרא הם שני צדדים של אותה מטבע, הנלמדים מן הדין של ירושת האב במקרא. מאידך, אין בק"ו זה שלוש הלכות והיסק ולכן זה אינו

קדומים, תנאים מאוחרים ואף אמוראים. הקביעה שלי בדבר התערבותו הפעילה של הבבלי בניסוח המקורות התנאיים בסוגייתנו, נוגעת אך בעקיפין לשאלת 'הביקורת הגבוהה': האם הכיר הבבלי את הירושלמי? החוקרים בשני הדורות האחרונים מרבים לחזק את היחס בין הבבלי לירושלמי. ראה: פרידמן, 'סוגיות בחקר התלמוד', עמ' 94, הערה 19, ושם ספרות נוספת.

¹⁰ זאת מתוך ההנחה שהמונח המקראי ירושה אינו מכיל בהכרח את רכיב הקדימות.

¹¹ דיני ירושה, וירושת הבת בכלל נלמדים כבר מן המקרא בהקשר של בנות צלופחד. מבנה הק"ו הוא מעין הק"ו העממי/מקראי ובשל כך יש להניח שהוא קדום מאוד. צורת העריכה בסוגיא הבבלית מציגה את הק"ו כבסיס למחלוקת בין חכמים לרבי זכריה על כן אין לאחר את זמן היווצרותו מזמנם. על היותו של ק"ו זה 'מדרש יוצרי' אפשר ללמוד מתוך כך שלא מצאנו חולקים על מסקנתו העקרונית שבן יורש אף הוא בנכסי האם. זהו אחד מן הסימנים המעידים על מדרש יוצר וראה בעניין זה לדוגמה את הוכחתו של ש"ז הבלין ב'הגיון' בפרשו את ההבחנה שעושה הרמב"ם בסוגי המצוות. בהלכה הנלמדת בק"ו זה לא "נפלה מחלוקת", ועל כן יש להניח שהמקור להלכה הוא הק"ו. אני חייב להניח שהק"ו הוא הבסיס להלכה, שאלמלא כן לא ניתן להבין את מחלוקת חכמים ורבי זכריה בהמשך.

ק"ו מורכב. אפשר לתאר ק"ו זה כק"ו המצוי בשלב המעבר שבין הק"ו העממי לבין הק"ו המורכב.¹²

זהו ק"ו משהו שנועד ללמוד הלכה אחת בלבד שבו יכול אף הוא לירש בנכסי האם. אין בק"ו זה כל יכולת למינוף משום שבאופן מפורש הוא עוסק רק בירושה.¹³ בהלכה היחידה המרכיבה את הסברא יש שני מימדים בן ובת, ו'קביעה נורמטיבית' אחת: ירושה. מובן שמבנה זה אינו מאפשר 'היפוכיות' והוא לכאורה גם אינו זוקק 'דיו' שהרי אין בו כל יסוד של מינוף מפורש. מתוך הניסוח של הספרי נראה שנעשה מאמץ לשוני לתאר את ההלכה המקראית כשתי הלכות שונות, ובכך לעמוד בתנאי הנדרש להכללה תקיפה, שצריכה להיות בנויה על שתי הלכות. ברם, 'הורע כחה במקום הבן', פירושו שאינה יורשת בירושת האב כשיש בן. וכן 'יפה כוחו במקום הבת', פירושו שירוש האב גם כשיש בת. הפרוט הקונקרטי הזה אכן מציג מצג של שקילות לוגית, אבל הניסוח 'הורע כוחה' ו'יפה כוחו' שבספרי מציג מצג של שתי הלכות 'שונות'. אפשר אם כן לשער שהספרי עושה שימוש במונחים לוגיים במקום בהלכות הקונקרטיות, כדי להציג את הק"ו כק"ו 'מורכב' שההכללה שבו בנויה על שתי הלכות 'שונות'. אך בסופו של דבר זהו ק"ו 'עממי' שהסברא שבו לקוחה מן התורה.

(2) תוספתא בבא-בתרא (ליברמן) פרק ז הלכה י, עמ' 155.

וחלק של המרגלים נטלו יהושע וכלב, חלק המלוננים ועדתו של קרח נפל לאמצע, והבנים נחלו לעצמן. וכשם שהבן קודם את הבת בנכסי האב, כך קודם הבן את הבת בנכסי האם. ר' אלעזר בר' יוסי או' משום ר' זכריה בן הקצב, וכן היה ר' שמעון בן יהודה איש כפר איבוס או' משום ר' שמעון, אחד הבן ואחד הבת שוין בנכסי האם.

מנין לתוספתא ההלכה בפתיח שמקור? ולמה מכוונת המילה 'כשם'? התוספתא קובעת בדרך מתודולוגית לא ברורה: "כשם שהבן קודם את הבת בנכסי האב, כך קודם הבן את הבת בנכסי האם". המילה 'כשם' מכוונת לתובנה חסרת הגדרה בתוספתא, שלפיה

¹² על תיאורו של הק"ו העממי/מקראי כבר עמד מ. אלון 'במשפט העברי' (שם, עמ' 292): "הרעיון הראשוני למידת קל וחומר מצוי במקרא עצמו. . . בדוגמאות האמורות (במקרא, ח"ג). אופן לימוד דבר אחד מחברו הוא פשוט ומובן מעצמו משום שיתרונו של הדבר האחד על השני אף הוא פשוט ומובן מעצמו (מי שמשיב כספו של הזולת, כשהכסף נמצא אצלו והגיע אליו בלי שידע על כך, קל וחומר שלא ילך ויגנוב כסף משל אותו אחר; וכן בדוגמאות האחרות). מתוך רעיון יסודי זה נקבעה מידת הקל וחומר בתחולה מקיפה הרבה יותר, היינו לימוד דבר מתוך דבר, גם אם צריך תחילה להוכיח שיש יתרון לדבר האחד על הדבר האחר" (=ק"ו מורכב, ששתי הנחותיו הראשונות יוצרות תחילה את ההכללה, ח"ג).

א' שווארץ ('מידת קל וחומר'), מונה דוגמאות רבות של ק"ו עממיים קדומים בספרות חז"ל (שם עמודים 80-84) והוא אף מוצא בהם סימנים. אוסטרובסקי (המידות שהתורה נדרשת בהם, בפרק הראשון), מסביר מדוע נקרא ק"ו זה 'דיון עממי' בפי שווארץ, "כי דברה תורה בלשון בני אדם, הרגילים להשתמש בהוכחת דבר מדבר אחר, שאחד מהם עולה על השני, פעם בלשון שאלה ופעם בלשון החלטה". במקום אחר (שם, דף מ), מספק אוסטרובסקי הגדרה מדויקת יותר: "בסוג שקראנו לו 'הדיון העממי' הבנוי על לימוד דבר מדבר שבהם אחד עולה על השני, אפשר כמובן, להשתמש רק בדברים שיתרון הלמד על המלמד הוא פשוט כל כך, עד שכל אחד יבינם ואין צורך להוכיחו. (בלשון עבודה זו, שהסברא הנתונה בו אפריורית, ח"ג), אחר לגמרי הוא הקל וחומר התלמודי, שבו למדים חכמים דבר בתורה, שדינו סתום מדבר אחר, שבו הדיון מפורש אפילו אם יתרון הלמד על המלמד אינו גלוי לכל אדם, ורק הבקיאים בדיני התורה מוצאים בלמד את היתרון שבו הוא עולה על המלמד".

הגדרה מעט מדויקת יותר, אצל גייקובס, PP. 3.

"... There are two kinds of qal wa - homer - which I propose to call the simple and the complex qal wa-homer. The simple qal wa-homer is one in which this severity has to be proved by reference to external factors".

¹³ אפשר למנוף 'ירושה' בהיקף או בקדימות, אך כאשר מטרת הק"ו היא רק לאפשר עקרונית את ירושת הבן בנכסי האם, אין כל מקום למינוף.

יש להשוות את פרטי ההיקש החסרים מן המקור המלמד. הואיל והדין העיקרי, דין ירושת הבן בנכסי האם, נלמד מירושת הבן בנכסי האב, יש ללמוד מירושת הבן גם את עניין הקדימות על פני הבת גם בנכסי האם. 'וכשם' אינה פרשנות, אלא היסק חדש חסר נימוק מתודולוגי.

אין הסבר להתנגדות רבי זכריה בתוספתא

התוספתא מציגה את ר' זכריה בן הקצב, כמתנגד לקביעה בדבר קדימות הבן. המחלוקת בין סתם תוספתא (להלן 'חכמים') לבין ר' זכריה הינה בענין התובנה המשלימה את הפרט ההלכתי החסר. על פי חכמים יש ללמוד מן המקור המלמד את הפרט ההלכתי החסר (= 'כשם' = 'דון מיניה ומיניה' = 'וממקום שבתא'), ועל פי רבי זכריה, לא ברור מדוע יש לדרוש שוויוניות בין הבן ובין הבת בנכסי האם!

(3) ירושלמי (מהדורת ונציה רפ"ג) בבא-בתרא, פ"ח ה"א, טז ע"א.

מה אם הבת שהורעתה כוחה בניכסי האב ייפיתה כוחה בניכסי האם, בן שייפיתה כוחו בניכסי האב אינו דין שנייפה כוחו בניכסי האם! נמצאת הבת למידה מן הכתוב והבן מקל וחומר. בן קודם לבת? רבי שמעון בן לעזר אומר משום רבי זכריה בן הקצב כך היה רבי שמעון בן יהודה אומר משום רבי שמעון: אחד הבן ואחד הבת שוין במטה האם.

דיון בדברי הירושלמי

את דברי הירושלמי ניתן לחלק לשלושה חלקים: ק"ו מורכב, השונה מן הק"ו בספרי, ומסקנתו הינה שהבן יפה כוחו בנכסי האם. לאחר מכן מוצגת בירושלמי פיסקה הקובעת שבן קודם לבת מבלי לנמק מדוע, או כיצד זה קשור לק"ו שקדם לה!¹⁴ בחלק השלישי מוצגים דברי רבי זכריה מן הספרי הדורש שוויוניות בירושת האם בין הבן לבת.

בנוסף לכך כותב הירושלמי פיסקה המהווה מעין הערה מתודולוגית: "נמצאת הבת למידה מן הכתוב, והבן מקל וחומר". שני הבדלים בולטים בין הספרי לירושלמי. הק"ו שבירושלמי הוא ק"ו מורכב שבו שלוש הנחות והיסק. על אף שניתן להבין ק"ו זה מתוך ניסוחו כק"ו 'ממנף' המלמד על ירושה וקדימות 'המסתתרים' תחת המונח הלוגי "שנייפה כוחו", מדגיש הירושלמי באופן מפורש, וללא נימוק מתודולוגי ברור: "בן קודם לבת". ניכר מתוך הניסוח של הירושלמי שהוא יצר פיסקה מקשרת בין הק"ו לבין דברי רבי זכריה כדי לשמור על 'הגיון' הטקסט.¹⁵

מתוך דברי הירושלמי נראה לכאורה שמסקנת הק"ו הינה שהבן יורש וקודם לבת גם בנכסי האם. רבי זכריה על פי הניסוח בירושלמי חלוק על הק"ו ו/או על הקביעה 'בן קודם לבת'. אם הקביעה הינה פרשנות הירושלמי לתוצאת הק"ו אזי חלוק רבי זכריה על הק"ו הממנף. אם הקביעה כנ"ל הינה תובנה מתודולוגית לא מוגדרת למינוף אזי 'חולק' רבי זכריה על תובנה זו. מתוך דברי הירושלמי נראה שהמחלוקת בין חכמים לרבי זכריה הינה לגבי אופיו ו/או גבולות יכולתו של הק"ו, הפעם, של הק"ו המורכב.

¹⁴ על אף שיפני משה' על אתר, מבין זאת כשאלה על מסקנת הק"ו, התמיהה במקומה עומדת, כיצד היסק זה, שבן קודם לבת בנכסי האם יוצא מן הק"ו? בסעיף הבא, יורחב הדיון על פיסקה זו שבירושלמי, ועל פירושה האפשריים. הפיסוק בעבודה הוא לפי פירוש 'פני משה'.

¹⁵ שאלמלא כן, לא ברור על מה חולק רבי זכריה.

להלן תמצית הנימוקים להלכות שנלמדות מן המקורות :

המקור	הנושא	ספרי	תוספתא	ירושלמי	בבלי
הבן יורש גם	בנכסי האם	קל וחומר 'מקראי'	לא ברור	קל וחומר מורכב	קל וחומר מורכב
הבן קודם לבת	בנכסי האם	לא ברור	קביעה חסרת נימוק	קביעה חסרת נימוק	יוממקום שבאתי + היקש ממטות
נמוק לדעת רבי זכריה		אין	אין	אין	'דיו לבא מן הדין'

המסקנות העולות מניתוח הנתונים הנ"ל.

- (1) חבור המידע במקורות התנאיים (ספרי + תוספתא) מעלה, כי היתה מחלוקת בין חכמים לרבי זכריה בענין המתודולוגיה של הק"ו המשמש מקור ללמוד ההלכה גם לרבי זכריה. המחלוקת מן ההיבט ההלכתי ממוקדת בעניין הקדימות (של הבן בנכסי האם) והיא אינה מנומקת בשני המקורות.
- (2) יש בתוספתא 'ערך של התקדמות' בכך שהיא מתייחסת בפירוש לקדימות אף שאיננה מנמקת את דעות הצדדים בעניין זה.
- (3) הירושלמי מציג ק"ו מורכב שיכול להתפרש כ'עיבודי' של הק"ו 'המקראי'. להלן אדון בהשוואת שני הק"ו הנ"ל כדי להבין את המניעים של הירושלמי ליצור/לעבד או לצטט ק"ו 'מפותח'.
- (4) הבבלי מציג תמונה מתודולוגית 'שלימה' בהתבסס על אותו ק"ו המוצג בירושלמי והוא 'משלים' נימוקים חסרים לדעות החולקים. אפשר לראות בהשלמת המידע הנ"ל את פירוש הבבלי למחלוקת התנאים הקמאית.

ג. השוואת הק"ו שבספרי לק"ו שבירושלמי

ניתן להציג את הק"ו שבספרי כק"ו בעל שני חלקים בדרך הבאה:

(1) בת שהורע כחה במקום הבן, יורשת.

(2) בן שיפה כוחו במקום הבת, דין הוא שירש!

המודל הלוגי (בדומה למשנה בנדה) הוא של 'יחסיות לוגית'. הדגש בניסוח של הספרי הוא על 'היחסיות הלוגית' שבין הבן לבת הנלמדת כנ"ל מפסוק במקרא. הסכימה של הק"ו הנ"ל הינה כשל הסכימה של כל ק"ו עממי: סברא (במקרה זה מן המקרא) + הלכה מן המקרא = היסק (=הלכה חדשה).

הסברא מן המקרא: בן יפה כוחו מבת.

ההלכה מן המקרא: בת יורשת בנכסי האם.

ההיסק: אף בן יורש בנכסי האם.

הסיבה לשימור 'היחסיות הלוגית' בין הבן לבת גם בנכסי האם, מנומקת ב'סברא מקראית' שלפיה, הבן יפה כוחו מן הבת! לו היתה זו סברא **אפריורית** שאינה שנויה במחלוקת (=דין עממי רגיל), שבן יפה כוחו תמיד מן הבת, לא ניתן היה לפרוך ק"ו זה ואף לא לחלוק על תוצאתו.¹⁶ ברם, הסברא בק"ו שבספרי אינה אפריורית אלא נלמדת מן המקרא. במודל זה יש מקום לשאלה ומניין שיש לשמר 'יחסיות לוגית' זו הנלמדת מירושת האב, גם בירושת האם? עובדה היא שיש הסבורים שכוחו של הבן אינו יפה **תמיד** מכחה של הבת בדיני ירושה!¹⁷ כלומר, על אף הניסוח המשפטי המהוקצע של הספרי, אפשר שתוקפה של סברא מקראית הנלמדת 'מהלכה אחת', שונה מזו האפריורית שאינה שנויה במחלוקת.¹⁸ אפשר שבשל תוקפו החלש של ק"ו זה, יצר/ניסח/ציטט הירושלמי ק"ו 'אחר' בעל תוקף חזק יותר.

דיון במבנה הסכמאטי של הק"ו בירושלמי

להלן המבנה הסכמאטי של הק"ו בירושלמי:

(1) בת בנכסי האב הורע כחה.

(2) בת בנכסי האם יפיתה כחה.

(3) בן בנכסי האב יפיתה כוחו.

(4) בן בנכסי האם יפיתה כוחו.

כיצד ניתן מאותם נתונים מקראיים ליצור ק"ו מורכב השונה מזה המצוטט בספרי? תחילה יש לשים לב שהלכות (1) ו(3) בק"ו זה היוצרות את הסברא בק"ו שבספרי מנוסחות כאן כשתי הלכות שונות. הם כבר לא שתי 'הלכות' שקולות באופן לוגי, משום שהמונחים הלוגיים 'יפיתה כחה' ו'הורע כחה' הפכו להיות 'קביעות נורמטיביות'. ההלכות עצמן בניסוח החדש 'נראות' כשתי הלכות שונות: ירושת הבת בנכסי האב, וירושת הבן בנכסי האב. שלא כמו בניסוח של הק"ו בספרי, אין כאן תיאור של 'יחסיות לוגית' בין הבן לבת הנובעת מן ההלכה המקראית.

¹⁶ משום שסברא אפריורית בהגדרה היא כזו שאינה ניתנת לפירכה, כגון: שכבוד האשה אינו נופל מכבוד האמה העבריי, או שברזל 'קשה' ממים.

¹⁷ שהרי רבי זכריה טוען לשוויוניות בין הבן לבת בנכסי האם.

¹⁸ הביטוי מהלכה אחת נתון בגרש משני צדדיו משום שזהו תורף העניין. הלכה אחת אינה יכולה לשמש בסיס לשום הכללה והמינימום הנדרש להכללה הוא שתי הלכות שונות המצביעות על אותה הכללה. דא עקה, הפסוק במקרא יכול להתפרש כהלכה אחת (=הבן יורש לפני הבת, והבת יורשת רק כשאין בן). אך הוא יכול גם להתפרש כשתי הלכות (האחת: הבן יורש בקדימות לבת, השנייה: הבת קודמת לאחרים כשאין בן). הניסוח בספרי מנסה להיראות כניסוח המתבסס על שתי הלכות, שמהם נוצרת ההכללה שבן 'חמור' מבת בדיני ירושה.

רכיבים חדשים בק"ו: 'נכסי האב' ו'נכסי האם'

כיצד התאפשר 'הקסם' המתודולוגי הזה? התשובה לכך מצויה ביצירת רכיבים משפטיים חדשים כמימד נוסף בכל הלכה: 'נכסי האב' ו'נכסי האם'. בנוסף, הלכות (1) ו(3) 'הורחקו' זו מזו, והם לא מהוות שתי הלכות שמהן יוצרים את ההכללה בק"ו המורכב. כך, בהרחקה זו לא נוצרת בעיה של יצירת הכללה המבוססת על שתי הלכות שהם בעצם אחת (=שקילות לוגית). מושגי הירושה והקדימות המנוסחים באופן מפורש בספרי ובתוספתא 'תורגמו' ללשון לוגית (=הורע ויפה כוח/כוחה).

מושגי הירושה והקדימות הקונקרטיים שאינם יכולים לשמש כסרגל השוואה עקב שונותם, יכולים כעת לשמש כנתונים 'ברי השואה' עקב ניסוחם הלוגי. אם במקום 'הורע כוחה' היה כתוב: 'יורשת רק כשאין בן', ובמקום 'יפיתה כוחה' היה כתוב: 'שירשת מלכתחילה בנכסי האם', אי אפשר היה ליצור משתי הלכות אלו הכללה לוגית כלשהיא. בניסוח הלוגי ניתן להמיר את המלים לאותיות ולסימנים ולקבל הכללה הקובעת שנכסי האב 'חמורים' יותר מנכסי האם, או שנכסי האם 'קלים' יותר מנכסי האב.

מדוע העדיפו הירושלמי והבבלי את הק"ו המורכב?

מעבר לפרשנות שהק"ו בירושלמי מפותח יותר מזה שבספרי, יש לדעתי סיבה חשובה נוספת ליבחרתו על ידי הירושלמי ואף על ידי הבבלי. בכל המקורות למעט בספרי מוצגת דעת רבי זכריה כדעה החולקת על מסקנת הק"ו. יסודות המחלוקת כנ"ל, לא ברורים דיים. התוספתא פתרה את 'בעיית' הקונטקסט הנוצרת מהצבת דברי רבי זכריה לאחר תוצאת הק"ו בכך שהציבה לפני דעת רבי זכריה דעה הקובעת כי הבן קודם לבת בנכסי האב. בדרך זו, תוך 'התחמקות' מתיאור יסודות המחלוקת, מוצגות לפנינו שתי דעות הלכתיות חלוקות ותו-לא.

הירושלמי לעומת זאת, מציג תמונה מקיפה יותר. יסוד המחלוקת לדעתו הוא בק"ו. אבל, וזו הנקודה שיש להדגיש, אפשר להבין את מחלוקת חכמים ורבי זכריה טוב יותר באמצעות הק"ו שאותו הציג ולא מן הק"ו שבספרי. בנוסף, מבלי להסביר מדוע, הירושלמי קובע באופן פסקני ועל יסוד הק"ו: "בן קודם לבת".

בפרפראזה אומר הירושלמי: 'אפשר להבין שבן לא רק יורש בנכסי האם, אלא גם קודם לבת בנכסי האם, בהסתמך על הק"ו המורכב'. הירושלמי לא 'הרחיק לכת' בקביעת המושגים המתודולוגיים המתאימים לפרשנותו כמו שעשה הבבלי. התשובה לשאלה האם הירושלמי ניסח בעצמו את הק"ו על בסיס הק"ו בספרי, או שהיתה לפניו מסורת אחרת, אינה משפיעה על המסקנה דלעיל. מן הניסוח ומן העריכה שבירושלמי ברור לגמרי **שמן הק"ו המורכב למדים** חכמים שבן יורש בנכסי האם, וגם קודם לבת ועל כך חולק רבי זכריה.

על בסיס התובנות שנוצרו בעבודה זו נראה כי הק"ו ביקש **למנף** (=גם ירושה וגם קדימות), ורבי זכריה ביקש **להגביל** (=רק ירושה). אם אכן זהו יסוד המחלוקת, המסקנה החשובה לדיון זה הינה, שמן הק"ו בספרי קשה להצביע על **מינוף**.

הק"ו המורכב, בעל יסודות סימבוליים ומונחים לוגיים יכול להסתיר מינוף, מה שלא יתכן בק"ו העממי/מקראי. בשל כך בחרו הירושלמי והבבלי בק"ו המורכב לתיאור המחלוקת בין חכמים לרבי זכריה, ובכך הם העמידו את המחלוקת על נושאי המינוף וההגבלה של תוצאת הק"ו.

ד. ניסוח ועריכה בסוגיית הבבלי

הפרשנות של הבבלי למחלוקת חכמים ורבי זכריה מקיפה ביותר, ואף מוסיפה מידע נוסף על זה שבירושלמי.

בחלק א, בחר הבבלי באותו ק"ו שבירושלמי כמייצג נכון יותר את המקור להלכה שאינה שנויה במחלוקת, שהבן יורש בנכסי האם. להלן אבהיר מדוע גם לתפיסת הבבלי, ק"ו זה משקף נכון יותר את המחלוקת.

בחלק ב, מונח תנאי 'ממקום שבאת' כנימוק לקביעה שבן אף קודם לבת בנכסי האם, על אף שמונח זה 'לא בא זכרו' במקורות התנאיים לסוגייתנו. קביעה זו שבן קודם לבת, המוצגת בירושלמי מיד לאחר הק"ו באופן סתמי, 'זוכה' לנימוק בנוסח הבבלי.

בחלק ג, הציג העורך את דעת רבי זכריה בן הקצב כהמשך העניין המוצג בחלק ב. זוהי המסורת מן התוספתא והירושלמי המעמידה זה מול זה את דעת חכמים (בן קודם לבת) מול דעת רבי זכריה (בן שוה לבת).

בחלק ד, נימוק לדעת רבי זכריה: "דיו לבא מן הדין להיות כנדון", על אף שנימוק זה, אף הוא, לא קיים באף מקור תנאי.

צורת עריכה זו, מעמידה זה מול זה שני מונחים המובילים לתוצאות חלוקות. 'ממקום שבאת' היא 'תובנת המינוף' על פי הבבלי, שלפיה, בן קודם לבת בנכסי האם. 'דיו' היא 'תובנת ההגבלה' על פי הבבלי, שלפיה, בן שוה לבת בנכסי האם. כך מבין רשב"ם על אתר: "... והיינו דקאמר, וממקום שבאת, וממקום שהתחלת ללמוד, דהיינו: מנכסי האב, חזור ולמד עוד, מה להלן וכו'... ולקמיה פריד, לימא דין לבא מן הדין להיות כנדון".

בחלקים ה, ו מעמת הסתמא את 'נימוק חכמים' (= תנא קמא, בפי הבבלי) מול הנימוק של רבי זכריה. תחת ההנחה ש'דיו מדאוריתא' תמה הסתמא, "וכי תנא קמא לא דריש 'דיו'?" התשובה של הסתמא הינה, שתנא קמא דורש דרשת היקש 'ממטת' ודרשה זו עומדת מול 'דיו'. מהי אם כן המחלוקת בין חכמים לרבי זכריה על פי הבבלי? חכמים: מן הק"ו המורכב למדים שבן יורש מכל מקום בנכסי האם. 'ממקום שבאת' (הוא ההיקש 'ממטת'), חזור ולמד שבן אף קודם לבת בנכסי האם (=מינוף). 'דיו' אינו עומד מול המינוף שנוצר בדין כתוצאה מן ההיקש משום שמידת ההיקש גוברת על 'דיו'.¹⁹

רבי זכריה בן הקצב: מן הק"ו אפשר ללמוד שבן יורש בנכסי האם ואף קודם לבת בירושתה. ה'דיו' מגביל את המינוף, ולכן, הבן יורש בנכסי האם אך שוה לבת ולא קודם לה. 'תובנת המינוף' על פי רבי זכריה יכולה להיווצר באחת משתי אפשרויות: אפשרות אחת: כתוצאה של ק"ו מורכב שתוצאתו ממנפת. אפשרות שנייה: כשיטת חכמים על פי הצעת הבבלי באמצעות ההיקש 'ממטות'. על פי האפשרות השנייה, ה'דיו' על פי רבי זכריה אינו מתבטל עקב ההיקש אלא ההיפך, ה'דיו' גובר על ההיקש!!²⁰

¹⁹ ראה הערה 8 לעיל.

²⁰ שהרי אם רבי זכריה הכיר את ההיקש שממנו נוצרה 'תובנת המינוף' והוא בכל זאת אומר 'דיו', מכאן שהוא סבור ש'דיו' עומד מול היקש זה.

שאלות על פרשנות הבבלי לדעות שני הצדדים

על אף ששיטת הבבלי הכוללת מנמקת את דעות הצדדים באופן מלא, היא יוצרת בכך קשיי הבנה לשני הצדדים:

לחכמים

- (1) : מדוע בחר/יצר הבבלי (כמו הירושלמי) את הק"ו המורכב, במקום זה שבספרי? לשיטת חכמים המינוף לא נוצר בק"ו אלא מחוצה לו, והניסוח של הק"ו בספרי עדיף, שהרי ממנו למדים לדעת כולם, רק ירושה!
- (2) : מדוע משתמש הבבלי במונח 'ממקם שבאת', במקום המונח המפורש יותר 'היקש'?
- (3) : מדוע אין חכמים למדים מן ההיקש, את שתי ההלכות, שהבן יורש, וגם קודם לבת בנכסי האם?

לרבי זכריה

- (1) : אם המינוף, שעליו הוא אומר 'דיו' נוצר מן הק"ו המורכב, מדוע הוא אינו לומד את ההלכה, מן הק"ו שבספרי?
- (2) : אם המינוף נוצר בשל ההיקש 'ממטת', כיצד יעמוד ה'דיו' מול ההיקש?
- (3) : אם רבי זכריה אינו לומד את ההלכה מק"ו, מהוא אם כן המקור ו/או הנימוק לדעתו?
- (4) : מהי דעתו בעניין ההיקש? אם הוא מקבלו, מדוע שלא יקבלו במלואו (=אין היקש לחצאין) וילמד את ההלכה כחכמים? ואם אינו מקבלו, מדוע?
- (5) : האם יתכן, שרבי זכריה למד את הק"ו וה'דיו' בחדא - מתתא, כדבר מתוכנן מראש? התשובות לשאלות אלו יידונו בסעיפים הבאים.

ה. דיון בפרשנות הירושלמי למחלוקת חכמים ורבי זכריה

"נמצאת הבת למידה מן הכתוב והבן מקל וחומר"

מניתוח שני המקורות התנאיים (ספרי ותוספתא) עולה כי המחלוקת קשורה לק"ו וכך הבין גם הירושלמי את הנושא. הוא ניסח הבנה זו באופן מפורש: "נמצאת הבת למידה מן הכתוב, והבן מקל וחומר". אמירה זו, מיותרת לכאורה, שהרי היא נאמרת מיד לאחר הק"ו המורכב, שלפיו הבן יורש בנכסי האם.

יש לשער שאמירה זו יכולה לחדש לאור הידוע כי: המקור ללמוד ההלכה שבן יורש בנכסי האם הוא הק"ו ולא ההיקש 'ממטת'.²¹

על המשפט הבא בסמיכות לאמירה זו: "בן קודם לבת", כותב היפני משה' על אתר: "שאלה היא אם הבן קודם לבת בנכסי האם". פרשנות זו, מהווה חיזוק ותמיכה לדעתי, שמן הק"ו המורכב למדים שהבן יורש וגם קודם לבת בנכסי האם. הירושלמי 'משדרג' את הק"ו שבספרי לק"ו מורכב הנראה משוה אך בפועל ממנף. אפשר כי זהו 'מעשה פרשני', ועל כן מציין הירושלמי: "נמצאת הבת למידה מן הכתוב, והבן מקל וחומר".

את המשפט "בן קודם לבת", אפשר לקרא בניחותא, או בסימן שאלה כדעת היפני משה'. אם ייקרא בניחותא, זוהי מסקנה פרשנית היוצאת מן הק"ו המורכב. משפט זה, הוא גם פיסקה מקשרת לפיסקה הבאה, לדעתו החולקת של רבי זכריה. אם ייקרא כשאלה, זהו קיצור אופייני לירושלמי, וכאלו היה הסתמא הירושלמי שואל בפרפראזה: 'ומה עולה על דעתך להציג ק"ו מורכב זה, הלא מסקנתו תהא, שבן קודם לבת, בנכסי האם? והתשובה: 'אין הכרח ללמוד ק"ו זה כק"ו ממנף, שהרי מצאנו כי רבי זכריה לומד את ההלכה אף הוא ממקור זה, אבל בדרך אחרת, שלפיה הבן שוה לבת בנכסי האם'.

בין כך ובין כך. משפט זה מעיד, שמטרת ההצגה של הק"ו המורכב הינה ליצור 'מינוף' לדעת חכמים, קרי: ללמוד מאותו הק"ו עצמו, שבן, גם יורש וגם קודם לבת, בנכסי האם. 'פרשנות' זו, הנובעת מן הניסוח והעריכה בירושלמי משלימה מידע חסר לידוע לנו מן הספרי והתוספתא. היא מעמידה את המחלוקת בין חכמים לרבי זכריה בעניין הקדימות של הבן, על המתודולוגיה של הק"ו. חכמים לומדים מן הק"ו שבירושלמי או בספרי שתי הלכות: ירושה וקדימות. רבי זכריה לומד מאותו הק"ו ירושה בלבד. המחלוקת על פי הירושלמי מפורשת יותר ביחס לספרי, אבל עדיין חסרה נימוקים לדעות שני הצדדים.

²¹ הירושלמי ודאי הכיר את דרשת 'ממטת', בבא בתרא פ"ח ה"א, טז ע"א: "רבי ינאי ורבי יוחנן הוון יתבין, עאל ר' יודן נשייא ושאל, וכל בת יורשת נחלה ממטות מהו? אמר ליה מקיש מטה האב למטה האם, מה מטה האב אין לבת במקום הבן, אף מטה האם אין לבת במקום בן". האמירה "נמצאת הבת למידה מן הכתוב, והבן בקל וחומר" באה לפי הצעה זו להוציא את האפשרות שירושת הבן כולה נלמדת מדרשת 'ממטת' כאלטרנטיבה ללימוד ההלכה מן הק"ו.

'תובנת דיו קדומה'

היוצא מכך: על אף שה'דיו' טרם נוסח, אפשר להבין את מחלוקת חכמים ורבי זכריה הבלתי מנומקת בהתבסס על מתודולוגיית הק"ו והדיו. אפשר שחכמים התייחסו לעניין הקדימות כאל פרט הלכה משני, שיכול להילמד מן המקור, כלומר מן ההלכה המקראית המפורשת בעניין הבן. הק"ו בספרי הדרן בירושה בלבד הוא הנימוק להלכה העיקרית: ירושת הבן בנכסי האם. תוצאת הק"ו לדידם של חכמים הינה שהבן יורש גם בנכסי האם, ואת הפרטים החסרים בהלכה החדשה שנוצרה יש לקחת מן המקור המפורש במקרא לדיוני ירושה, מדיני ירושת הבן בנכסי האב.

רבי זכריה אינו סבור שעניין הקדימות הוא עניין 'משני' או 'פרט מפרטי' ההלכה החסרים, לדידו זהו פרט חשוב שאינו יכול להילמד מן המקור, שהרי במקור המקראי דנים בירושת הבן בנכסי האב, ולא בירושת הבת בנכסי האם. מן ההיבט המתודולוגי, הניסיון ללמוד מאותו ק"ו כל הלכה נוספת מעבר לירושה הוא מינוף, והגבלת יכולתו של הק"ו במושגי עבודה זו הוא **'תובנת דיו קדומה'**.

הירושלמי שפירש כך את המחלוקת ביטא את פרשנותו בעיקר, בכך שהציג ק"ו מורכב העושה שימוש במונחים לוגיים ולא בהלכות קונקרטיות. מק"ו זה ניתן להסיק (כפי שראינו בכל הסוגיות התנאיות) ש'יפה כוחו של הבן' בנכסי האם, כולל ירושה וקדימות. ברם, הוא לא 'הרחיק לכת' כפי שעשה הבבלי להצמיד את המונחים המתודולוגיים (שנוצרו מאוחר יותר לתקופת רבי זכריה) לרכיבי המחלוקת.

המונחים בירושלמי ובבבלי ליצירת 'תובנת מינוף'

בפרשנות הבבלי למחלוקת ניתן להבחין בשני שלבים. בשלב א המסתיים בנימוק: 'דיו לבא מן הדין', הוסיף הבבלי שני מונחים להבהרת דעות שני הצדדים. לאחר הק"ו המורכב יוצר הבבלי 'תובנת מינוף' הכרחית שיש לומר עליה 'דיו' באמצעות המונח 'ממקום שבאת'. בירושלמי הסקנו שהק"ו ממנף מן הקביעה/השאלה "בן קודם לבת". בבבלי המונח 'ממקום שבאת' מייצג את 'תובנת המינוף', והפרוט התוכני של המושג הינו: "מה להלן בן קודם לבת, אף כאן בן קודם לבת".²²

על פי הניסוח של 'הפרוט התוכני', אין ספק בכך, שעניין הקדימות נלמד מדיני הירושה של הבן. ברם, לא ברור גם מניסוח הבבלי, מדוע יש לשוב 'למקום שבאת ממנו' כדי ללמוד ממנו את הפרט ההלכתי החסר: זוהי מכל מקום פרשנותו של הבבלי לדעת חכמים בענין הק"ו.²³ את דעת רבי זכריה מנמק הבבלי באופן מפורש בכלל 'דיו'. 'תובנת הדיו הקדומה' המנוסחת באופן זהיר על ידי הירושלמי, הופכת להיות 'דיו' מפורש על ידי הבבלי.

בשלב ב נוצרה 'בעיה' בשל הקביעה האמוראית מסוגיית בבא-קמא ש'דיו' מדאוריתא. אין זה עולה על הדעת על פי הסתמא בסוגייתנו, שרבי זכריה עושה שימוש ב'דיו' ו'תנא קמא' מתנגד ל'דיו'. בשל כך, מוסיף הסתמא נימוק לדעת 'תנא קמא': היקש 'ממטת'. היקש זה, אינו קיים בספרות התנאית, ונראה מסוגיית הירושלמי שהוא נמסר על ידי רבי יוחנן.²⁴

²² המבנה הלשוני: 'מה... אף', הוא גם המבנה של 'הפרוט התוכני' של 'דיו' בכל הסוגיות התנאיות.

²³ עניין זה יוסבר בהמשך בסעיף ז: 'ממקום שבאת'

²⁴ ראה הערה 21 לעיל.

פרק ו – סוגיית בנא-בתרא - 'והאיש את אמו'

הוספת נימוק נוסף לדעת 'תנא קמא' העומד מול 'דיו' ואף מבטל אותו, פותר את בעיית 'דיו דאורייתא', אך יוצר קשיים חדשים שהוצגו לעיל בסעיף קודם.

ו. 'ממקום שבאת'

האם המונחים 'דיו' ו'ממקום שבאת' דומים?

בבבלי בסוגייתנו: "וממקום שבאת, מה להלן בן קודם לבת, אף כאן בן קודם לבת". רשב"ם על אתר (ד"ה 'אינו דין') כותב: "אינו דין שיפה כחו בנכסי האם, שיירש כמו הבת, אבל עדיין לא למדנו שיקדום לבת, והיינו דקאמר וממקום שבאת. וממקום שהתחלת ללמוד, דהיינו מנכסי האב חזור ולמד עוד, מה להלן וכו'. ולקמיה פריד, לימא דיו לבא מן הדין להיות כנדון". על פי צורת העריכה, וכיוצא מפירוש הרשב"ם, 'ממקום שבאת' בסוגייתנו, הוא המונח המייצג את 'תובנת המינוף' הנלמדת מנכסי האב. 'דיו' לעומת זה, מייצג את 'תובנת ההגבלה'.

מכאן עולה ששני המונחים לפחות בסוגייתנו, מציגים מסקנות הפוכות זו לזו. ברם, מסוגיית גיטין ראינו כי ליברמן פירש את אותו ביטוי בבבלי כך: "והואיל ולא למדנו את ההלכה אלא מקל וחומר, 'דיו להיות כנדון' (או: 'ממקום שבאת' בלשון הבבלי), ואינה נאמנת אלא אם אמרה, בפני נכתב ובפני נחתם". נראה שבסוגיית גיטין יוצר הבבלי לפי ליברמן זהות במשמעות של שני המושגים 'דיו' ו'ממקום שבאת'. האם יש זהות בין המונחים כעולה מדברי ליברמן או שונות כעולה מסוגייתנו?

'ממקום שבאת' בספרות חז"ל

מעיון בספרות חז"ל נראה שהביטוי 'ממקום שבאת' תנאי במקורו.²⁵ הביטוי מיושם במקורות תנאיים בשתי מידות: בק"ו ובגזירה - שוה. פעמים מייצג הביטוי את 'הדעה שכנגד' כמו בסוגייתנו, ופעמים הוא מוצג כביטוי ניטרלי שנבחר מלכתחילה על ידי אותו הדרשן כדי להשלים מידע חסר בדרשה העיקרית. בכל המקורות הוא מייצג דרישה מתודולוגית לחזרה אל המקור המלמד כדי ללמוד ממנו פרטים חסרים. בלשונו של הרשב"ם לעיל "חזור ולמד עוד", וכן הוא בלשונו של רש"י (בבלי סוטה מ"ו ע"א): "הואיל ולא למדת דמטמינן מספק אלא מסוטה, חזור ודון, דמה סוטה וכו'".²⁶ אין התייחסות קונקרטיית בספרות הפרשנית בכלל וביספרות הכללים' בפרט אל מונח זה.

משמעות המונח 'ממקום שבאת' בסוגייתנו ובסוגיית גיטין

בסוגייתנו, אפשר שיש למונח שתי משמעויות: חזרה לשיטה/תובנה (=טופוי', בלשון רביצקי) שבה נלמדה ההלכה העיקרית, או חזרה למקור המלמד ממנו נלמדה הלכה זו. בסוגייתנו, במשמעות הראשונה, יש ללמוד מן הק"ו גם את הקביעה שבן קודם לבת.²⁷ במשמעות השנייה: יש ללמוד מן הפסוק בענין ירושת הבן, גם את ההלכה שבן קודם לבת בנכסי האם.²⁸ לפי האפשרות הראשונה, כוונת המונח לומר שמן הק"ו המורכב יש ללמוד גם את עניין הקדימות. אפשרות זו,

²⁵ המקורות הנוספים לביטוי זה הם: ספרי במדבר, פסקא קכג, מהד' הארוויטץ, עמ' 154; מכילתא דר' ישמעאל, מסכתא דשבתא, פרשת כי תשא, מהד' מאיר איש שלום, קג ע"ב; בבלי סוטה, כח ע"ב; בבלי סוטה, מו ע"א.

²⁶ כך מצאתי גם בפירושי ראשונים אחרים. רבינו גרשום (פירוש רבינו גרשום השלם על מסכת בבא-בתרא, ירושלים, תשנ"ט, דף נ"ג): "ממקום שבאת, מהאי קל וחומר נמי מצית למדרש דבן קודם לבת בנכסי האם"; פירוש קדמון לבבא-בתרא (לחד מקמאי מקדמוני הראשונים), ירושלים, תשל"א, פורש על ידי משה הרשלה עמוד קפ"א: "וממקום שהתחלת ללמוד שהבן קודם לבת, שהם בנכסי האב".

²⁷ שהרי הק"ו הוא 'הטופוי' שעל פיו נלמדה הלכה זו.

²⁸ 'המקור המלמד' באפשרות זו, הוא המקור הראשוני שממנו התחיל כל תהליך ההיסק.

אכן מתיישבת היטב עם פרשנותי לעיל. 'תובנת המינוף' הינה תוצאה ישירה הנובעת מן הק"י המורכב, ו'ממקום שבאת' כמעט אומר זאת במפורש.

ברם, לפחות על פי הפרשנות שיתובנת המינוף מוסקת מהיקש 'ממטת', אין האפשרות השנייה עולה יפה, שהרי המקור המלמד אינו הפסוק שממנו הוסק הק"י, אלא דרשת 'ממטת' שלא הוזכרה כלל באף מקור תנאי.²⁹

המשמעות על פי אפשרות ראשונה הינה כפירושו של ליברמן בסוגיית גיטין: "הואיל ולא למדנו את ההלכה אלא מקל וחומר וכו'". כאשר כתב ליברמן: "או 'ממקום שבאת', בלשון הבבלי", הוא לא התכוון לומר שזהו 'הערך המילוני' בבבלי ל'דיו' התנאי. כוונתו היתה לומר, שבסוגיה זו, בגיטין, 'ממקום שבאת' מכוון לק"י, ולכן ההגבלה היוצאת ממנו הינה 'דיו'. במלים "בלשון הבבלי", התכוון ליברמן לומר, שבנוסח המקור התנאי המצוי בבבלי (=הברייתא), המונח 'ממקום שבאת', הוא 'דיו' שבתוספתא. הברייתא שבבבלי גיטין ביקשה להדגיש את הרעיון שהתנאי 'בפני נכתב ובפני נחתם', הוא היסק ישיר מן הק"י, ולכן השתמשה בביטוי 'ממקום שבאת'.

תיאור נוסף לפירוש הבבלי על פי משמעות המונח 'ממקום שבאת'

לאור פרשנות זו למונח 'ממקום שבאת', ובהתבסס על התובנות שנוצרו בעבודה זו, ניתן לתאר שנית את פירושו של הבבלי למחלוקת בסוגייתנו כדלקמן: חכמים יצרו ק"י העוסק בירושה ובקדימות גם יחד, **שלתפיסתם הוא ק"י משה ולא ממנף**. הטכניקות המשוקעות בק"י המורכב שבירושלמי ובבבלי כדי להציגו כק"י משה הן אותן טכניקות שראינו במקורות התנאיים האחרים. 'וממקום שבאת', הוא היסק ישיר מן הק"י המורכב שמשקנתו: "מה להלן בן קודם לבת, אף כאן בן קודם לבת". 'להלן', הוא 'כוחו של הבן בנכסי האב' (=קדימות הבן), ו'אף כאן', הוא 'כוחו של הבן בנכסי האם' (=קדימות הבן). הדגש בפירוש זה על הביטוי 'ממקום שבאת', מתייחס לתובנה **שההיסק מן הק"י מצביע על קדימות הבן בנכסי האם מבלי להציגו כק"י ממנף**. רבי זכריה על פי פירוש הבבלי, אינו מקבל את היותו של ק"י מורכב זה ק"י משה, ולכן הוא משה את תוצאתו ב'דיו' הפורמאלי. זהו המקור היחיד במקורות ק"י ו'דיו' שבספרות חז"ל, שבו 'הפרוט התוכני' מוזכר לפני הכלל 'דיו' ולא לאחריו. הבבלי לא ניסה לטעון שה'דיו' יצא מפיו של רבי זכריה. אדרבא, השאלה 'מאי טעמא?! והסדר ההפוך מן הרגיל בין הכלל ל'פרוט התוכני' מעידים על היותו של נימוק זה פרשנותו של הבבלי לעמדתו של רבי זכריה.³⁰

בכך 'חשף' הבבלי את דעתו על המחלוקת המתודולוגית אודות הק"י המורכב 'מסדר שני'. על פי הבבלי, החכמים בדורו של רבי זכריה החלוקים עליו, סבורים היו שזהו ק"י משה. רבי זכריה על פי פירוש הבבלי, סבור היה שזהו ק"י ממנף שיש לומר עליו 'דיו'. הבבלי על פי פירוש זה, 'משחזר' את מחלוקת התנאים בין חכמים לרבי זכריה באופן שהיא דומה במתודולוגיה המשוקעת בה למחלוקות בנדה ובב"ק.

הבבלי 'העשיר' את עמדות שני הצדדים בכך שהצמיד לכל דעה מונח מתודולוגי המשקף את עמדת אומרה. בדרך זו הוצגו על ידו שני המונחים 'דיו' ו'ממקום שבאת' זה מול זה. מעשה פרשני

²⁹ כלומר, לא יתכן ש'ממקום שבאת' מפנה לדרשה 'ממטת', כאשר דרשה זו לא הוזכרה כלל במקורות התנאיים.
³⁰ זו עדות לכך, שרבי זכריה ניסח את 'הפרוט התוכני' הרלוונטי היוצא מ'תובנת דיו' ולא מ'דיו' הפורמאלי. כלומר, 'הפרוט התוכני' מתבסס על רעיון בלתי פורמאלי ובלתי מנוסח שהק"י צריך להיות משה ולא ממנף, והתוספת של 'דיו' הפורמאלי היא אמוראית ומאוחרת.

זה, אין בו רק 'שיחזור' של עמדות שני הצדדים, אלא אף הקדמת הזמן (ביחס לנדה ולב"ק), שבו התחילו המחלוקות בעניין הק"ו הממנף, וה'דיו'.³¹

³¹ ובכך יוצר הבבלי אחידות מתודולוגית למחלוקות בענין ק"ו ודיו, על אף שהמחלוקות רחוקות מאוד בזמן זו מזו.

ז. סיכום לפרק ו (סוגיית בבא-בתרא)

הק"ו המורכב שבירושלמי ובבבלי

הק"ו שבספרי הוא ק"ו עממי/מקראי בעל סברא המבוססת על פסוק מן המקרא. הספרי עשה מאמץ לשוני לתאר את ההלכה המקראית בעניין דין ירושה בשתי הלכות שונות ובכך לעמוד בתנאי הנדרש להכללה תקפה. למרות מאמץ זה נראה כי הק"ו שבספרי הוא ביסודו עממי משום שנועד ללמד הלכה אחת בלבד, שבו יכול אף הבן לירש בנכסי האם. אין בק"ו זה יכולת למינוף משום שהוא עוסק במפורש בירושה בלבד. הק"ו שבירושלמי ובבבלי הוא ק"ו מורכב. הרכיבים העושים אותו למורכב, ובהתבסס על ההלכה המקראית, הם: השימוש במונחים לוגיים כלליים במקום הלכות קונקרטיות; הפרדת ההנחות השקולות זו מזו כך שלא יצרו היסק המבוסס על הלכה אחת; ויצירת מונחים משפטיים חדשים שאינם כתובים במקרא (=נכסי אב, נכסי אם). הק"ו המורכב נכון יותר על פי הבבלי והירושלמי כמעשה פרשני לתיאור המחלוקת בין חכמים לרבי זכריה, בהיותו מאפשר תוצאת מינוף לדעת חכמים. הירושלמי והבבלי שפירשו את המחלוקת בין חכמים לרבי זכריה על יסוד ק"ו בחרו בק"ו המורכב בעל יסוד המינוף המוסווה כדי לתאר מחלוקת זו. ק"ו מורכב זה נראה 'מפותח' יותר מזה שבספרי, ובשל מורכבותו הוא מאפשר היסק שיש בו גם רכיב של ירושה וגם רכיב של קדימות. הוספת רכיב הקדימות הוא גם זה שיוצר את המינוף שיש להגביל באמצעות 'דיו'.

רכיב המינוף במקורות הסוגיא

לפי כל אפשרויות הפרשנות שהובאו לעיל, נראה שרבי זכריה אינו מקבל את תוצאת הק"ו הממנפת, בין אם המינוף הוא תוצר ישיר מהק"ו ובין אם הוא תוצר 'חיצוני לק"ו'. פירשתי את עמדת חכמים כעמדה המבוססת על 'תובנת מינוף' קדומה, ואת עמדת רבי זכריה כעמדה המבוססת על 'תובנת דיו' קדומה. פרשנותו של הבבלי המקיפה והפורמאלית, מציגה את דעת רבי זכריה כדעה התומכת ב'דיו', ברם, כדי ליישם דין 'דיו' בכל צורה שהיא, יש צורך ליצור ק"ו ממנף שאילולא כן אין משמעות ל'דיו'.

בסעיף זה תוך חזרה מסוימת אך בהדגשות מיוחדות, אני מבקש לדון בתהליך ההתפתחות, מ'תובנת המינוף' הקדומה, למינוף המפורש, שבעטיו נאמר 'דיו'. תהליך ההתפתחות ב'רכיבי המינוף', הוא בעצם חלק מתהליך ההתפתחות בק"ו, הנדון בכל פרקי עבודה זו. בסעיף זה, עקב 'העושר' של המקורות הנדונים בו, אני מבקש להאיר את ההתפתחות בק"ו מנקודת המבט הצרה של 'רכיבי המינוף' שבתוך הק"ו.

'תובנת מינוף קדומה' בספרי

במקור זה לא מוזכר עניין הקדימות כלל, כך שלתובנת המינוף הקדומה, אין 'במה להיאחז'. הספרי דן בעניין הירושה של הבן בלבד, וכל רעיון הקדימות של הבן בירושת האם, יכול להילמד רק מתוך ההנחה שירושה במובן המקראי כוללת תמיד גם קדימות. אופיו המתודולוגי של הק"ו במקור זה (=קרוב לעממי/מקראי), גם אינו יכול ליצור מינוף, בשל היעדר אינדיקציה למינוף. במקור זה לא מוזכרת עדיין דעה חולקת (כמו זו של רבי זכריה במקורות האחרים), ולכן לא מצאנו בו קשר מתודולוגי בין מינוף להגבלתו.

רמז למינוף בתוספתא

במקור זה מוצגים מושגים 'חדשים': 'קדימות' ('וכשם שבן קודם את הבת'), 'נכסי אב', ו'נכסי אם'. אלו הם המושגים ההכרחיים המוצגים בירושלמי וגם בבבלי כדי ליצור מינוף מפורש. הפתיח 'וכשם' ('וכשם שהבן קודם את הבת') כללי, וחסר 'צבע' מתודולוגי ברור שממנו ניתן היה אולי ללמוד על הסיבה למינוף. התוספתא ממקדת את המחלוקת בעניין הקדימות, על אף שאינה קושרת זאת באופן מפורש לק"ו כל שהוא. גם רבי זכריה על פי התוספתא משתמש במושג 'נכסי האם' באופן ש: "אחד הבן ואחד הבת שוין בנכסי האם".

במקור זה ההבחנה בין 'נכסי האב' ל'נכסי האם' אינה יכולה לשמש ראייה לגישה מתודולוגית חדשה בעניין ירושת הבן, ולכל היותר היא יכולה לרמוז על המקור ממנו למד הירושלמי את הק"ו. כל רעיון המינוף בתוספתא יכול להישען רק על המילה 'וכשם'. אם היא מכוונת לק"ו, אזי המינוף כלול בק"ו, ולא, לפנינו מתודולוגיית מינוף 'נעלמה'. במקור זה אם כן, רמז בלבד למינוף ולהגבלתו.

בירושלמי תובנת המינוף נובעת מן הק"ו

במקור זה המחלוקת בין חכמים לרבי זכריה קשורה לק"ו באופן מפורש ('נמצאת הבת למידה מן הכתוב, והבן בקל וחומר'). הק"ו מנוסח כק"ו מ'סדר שני', והמינוף אפשרי בשל המונחים הלוגיים 'הורע כוחו' ו'יפה כוחו'. הירושלמי אינו משאיר מקום לספק בעניין המינוף שנלמד מן הק"ו ולכן הוא קובע/שואל "בן קודם לבת". יש בירושלמי אם כן שתי קביעות מפורשות שאינן בתוספתא: המחלוקת בין חכמים לרבי זכריה קשורה לק"ו, ומסקנת הק"ו הינה שבן קודם לבת בנכסי האם. 'נכסי האב' ו'נכסי האם' הם מושגים הכרחיים לגישה מתודולוגית 'חדשה': ק"ו מורכב, שההכללה שבו קובעת כי 'נכסי האם' קלים יותר מ'נכסי האב' לעניין ירושת הבן. על פי הירושלמי נראה ש'תובנת המינוף' נובעת מן הק"ו.

בבבלי: 'ממקום שבאת' יוצר את המינוף

'ממקום שבאת', הוא הביטוי הפורמאלי, לתיאור 'תובנת המינוף', ו'דיו' הוא הביטוי הפורמאלי לתיאור 'תובנת ההגבלה'.

גם בבבלי וגם בירושלמי הניסוח של הק"ו הוא מעין 'היפוכיות' בהשוואה לק"ו שבספרי. מן הספרי עולה, שההיסק נוצר בשל היחס הלוגי שבין הבן לבת. זהו אכן היחס העולה מן הפסוק במקרא, "ואיש כי ימות ובן אין לו והעברתם את נחלתו לבתו". נשוא זאת לק"ו המפורש שבבבלי ובירושלמי:

(1) בת בנכסי האב: יורשת רק כשאין בן.

(2) בת בנכסי האם: יורשת סתם.

(3) בן בנכסי האב: יורש וקודם לבת.

(4) בן בנכסי האם: יורש וקודם לבת.

ההכללה כפי שרואים נוצרת מהיחס שבין 'נכסי האם' ל'נכסי האב' והיא נלמדת כולה מן ההלכות הקשורות דווקא לבת. המינוף בק"ו זה מתאפשר רק בשל הכללה זו. ההכללה מבוססת על החלק המקראי שדן ב'ירושה', ברם, (3) ו (4) דנים ב'ירושה וקדימות'. מינוף זה מוסווה כנ"ל, באמצעות

מונחים לוגיים 'הורע כוחו' ו'יפה כוחו'. המונח הלוגי: יפה כוחו/יפיתה כוחה מאפשר ייצוג זהה לשתי הלכות שונות. פרשנות הבבלי אינה מותירה מקום לספק באשר לתובנת המינוף, המתודולוגיה, והמושג הפורמאלי, המייצג אותה.

הטכניקות המדרשיות ליצירת ק"ו ממנף בסוגיא זו

(1) בק"ו שבירושלמי ובבבלי נוצרת ההכללה משתי הלכות (1) ו (2) שנוצרו באופן מכוון כשתי הלכות שונות: 'ירושת הבת בנכסי האב' ו'ירושת הבן בנכסי האב', על אף שמקורן הוא הלכה מקראית אחת.

(2) בק"ו שבירושלמי ובבבלי נוצרו שני רכיבים משפטיים חדשים: 'נכסי האב' ו'נכסי האם' כמימד נוסף בכל הלכה כך שניתן ליצור הכללה ש'נכסי האם' קלים יותר לעניין ירושת הבת. (3) מושגי הירושה והקדימות המנוסחים באופן **מפורש** בספרי ובתוספתא מוצגים בק"ו שבירושלמי ושבבבלי בלשון **לוגית**: הורע ויפה כוחו/כוחה. חזקה על שינויים אלה שבירושלמי לעומת הנוסח שבספרי ובספרא שנעשו בזהירות ובכוונה, כפי שראינו שינויי עריכה בברייתות שבשני התלמודים לעומת מקבילותיהם המקוריות יותר בחטיבות דברי התנאים (ראה ש"י פרידמן, "הברייתות בתלמוד הבבלי ויחסן למקבילותיהן שבתוספתא", עטרה לחיים, מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופ' חיים זלמן דימיטרובסקי, עורכים: ד' בויארין ואחרים, ירושלים תש"ס, עמ' 163-201).

סוגי הק"ו

בספרי מנוסח ק"ו עממי / מורכב בעל מודל של יחסיות לוגית. הק"ו משווה ויש בו רק 'קביעה' אחת: ירושה. הניסוח מעיד על מאמץ מסוים לתארו כמורכב. בירושלמי ובבבלי הק"ו מורכב בעל מינוף מוסווה שמחייב אמירת 'דיו'.

תפישה מתודולוגית: היחס של יוצרי הק"ו ל'דיו'

בספרי: אין עדות כלשהיא לעניין זה שהרי הק"ו אינו ממנף.

בתוספתא: המשפט: "וכשם שהבן קודם בנכסי האם" הוא תובנת מינוף שנובעת מק"ו. אפשר שהתנא בתוספתא סבור כי הק"ו המורכב יכול למנף, וזוהי 'תובנת מינוף קדומה' שאין בה זכר לחשש מ'דיו'.

בירושלמי: הקביעה/שאלה: "בן קודם לבת", בדומה למה שכתוב בתוספתא, מעידה כי גם כאן אין התנא (יוצר הק"ו או העורך) חושש מתובנת 'דיו', ולדידו הק"ו יכול למנף.

בבבלי: שבה הסוגיה ערוכה בהתבסס על ההנחה כי 'דיו מדאוריתא', מבסס העורך את תובנת המינוף על 'המונח' 'ממקום שבאת', משל היה אומר: אין חולק על 'דיו' שהרי הוא 'מדאורייתא', אבל במקרה דנן, החולקים על רבי זכריה עושים שמוש ב'מונח' אחר כדי ללמוד שם פרט משני חסר. בכך הקהה הבבלי את התחושה העולה מן הדיון אפילו לפי פרשנותו, שיש תנאים שאינם דורשים 'דיו'. עריכה פעילה זו של הסתמא הבבלי תואמת את עמדתו ל'דיו' הנובעת מסוגיית ב"ק. 'תובנת המינוף' הנוספת שהציע הבבלי (=היקש ממטת), מחזקת עוד יותר טיעון זה.

ה'דיו'

ההתנגדות לתובנת המינוף במקורות התנאיים שבסוגייתנו, עולה כולה מדעתו הבלתי מנומקת של רבי זכריה שמשוה בין הבן לבת בנכסי האם. רבי זכריה מייצג את 'דיו' באופן מפורש רק בפירוש הבבלי ולכן אין מכאן עדות למצדדי ה'דיו' התנאיים. בשל הסבר זה אין להפיק מכאן תובנות מחקריות לגבי דרישות התקינות **התנאיות** מק"ו מורכב וממנף, וכמובן, לא 'להתלות' באחד מן הרכיבים בניסוח של ה'דיו'.